

સમાજકારણ

સામાજિક પ્રશ્નો અને પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે
વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને સમજ કેળવવા પ્રયત્નશીલ સામયિક

વર્ષ : 16

જુલાઈ 2023

અંક : 2

અનુક્રમ

1. સંપાદકીય : NEP-2020, રોજગારલક્ષીતા અને સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ	03
2. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અને સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. ચંદ્રિકા રાવલ	06
3. માતૃભાષામાં સમાજશાસ્ત્ર	ડૉ. આનંદ કે. આચાર્ય	15
4. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 : સંભાવનાઓ અને સમસ્યાઓ	ડૉ. શૈલજા ધ્રુવ	22
5. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં એકેડેમિક કેડિટ સિસ્ટમ	ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ એ. રાઠોડ	30
6. મોકળી ચાલનો માતબર સમાજશાસ્ત્રી વિદ્યુત જોષી	ડૉ. કે. કે. ખખ્ખર	34
7. ગાંધીજીનાં વિચારોનું વિશ્લેષણ	ડૉ. પરેશ ચૌહાણ	38
8. શિક્ષણમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિની ઉપયોગિતા	ડૉ. સચિન જે. પીઠડીયા	44
9. ડૉ. જે. સી. પટેલનો વિદાય સમારંભ	ડૉ. ભરત એન. વસૈયા	47
10. ડૉ. રાજસીબેન ક્લાર્કનો નિવૃત્તિ શુભેચ્છા કાર્યક્રમ	ડૉ. ચંદ્રિકા રાવલ	48

ગુજરાત સામાજિક સેવા મંડળનું મુખપત્ર

સારાંશ :

વર્તમાન સંદર્ભમાં ગાંધીજીના વિચારોનું અર્થઘટન કરવું જરૂરી છે. આ અર્થઘટન બે સ્તરે કરી શકાય છે : પ્રથમ વૈકલ્પિક સામાજિક વ્યવસ્થા તરીકે, બીજું, સંવાદ વિશ્લેષણના સંદર્ભમાં. ગાંધીજીના વિચારોના અર્થઘટનમાં અનેક પરિમાણો લેવામાં આવે છે. ગાંધીજી પરંપરાગત વ્યાખ્યા પ્રમાણે બૌદ્ધિક ન હતા. તેમના વિચારો તેમના વાર્તાલાપ, પત્રો, ભાષણો, લેખો, પુસ્તકો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ વિચારો ઘણા પુસ્તકો, સામયિકો અને ગાંધીજી ગ્રંથાવલિ દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા પાંચ-છ દાયકોમાં, બૌદ્ધિકો દ્વારા ગાંધીજીના વિચારોનું અમૂર્ત સ્તરે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. વિવિધ વિષયોના વિચારકોએ ગાંધીજીના વૈચારિક યોગદાનનું વ્યક્તિલક્ષી પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પ્રયાસ દ્વારા ભારતીય અને વિદેશી લેખકોએ ગાંધીજીના વિચારોને બૌદ્ધિક સ્તરે રજૂ કરીને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ગાંધીજી, સર્વોદય, વિચારોની રચના, નૈતિકતા, લોકશાહીનું વિકેન્દ્રીકરણ, સમુદાયની ભાગીદારી, વ્યક્તિ, સમુદાય, બહુલવાદ.

ગાંધીજીના વિચારોમાં ફાળો આપનારા પરિબળો :

ગાંધીજીએ સાબિત કર્યું કે વિચારોની રચનામાં બૌદ્ધિક નિખાલસતાની સાથે મનની સંવેદનશીલતા અને મનની શુદ્ધતા પણ જરૂરી છે. ગાંધીજીના વિચારોની રચનાની પ્રક્રિયામાં શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, ઐતિહાસિક પરંપરા, ત્યાગની પરિસ્થિતિઓ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના વિદેશી લેખકોનો પ્રભાવ પ્રબળ છે. ગાંધીજીએ બૌદ્ધિક સંવેદનશીલતાના આધારે તત્કાલિન પરિસ્થિતિઓનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું અને તેમની વૈચારિક પ્રક્રિયાઓને કાર્યાત્મક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ અને વ્યવહારુ ગણવામાં આવી

હતી. ગાંધીજીની માનસિક ઉદારતા એ હકીકત પરથી પ્રસારિત થાય છે કે તેમણે વિવિધ ધર્મો અને લેખકોમાંથી વિવિધ પરિમાણો અપનાવીને પોતાનાં વિચારો રજૂ કર્યા. તેમણે ઈસ્લામમાંથી બંધુત્વનો વિચાર લીધો હતો. જૈન ધર્મથી અહિંસાનો, બૌદ્ધ ધર્મથી સમતાનો અને ખ્રિસ્તી ધર્મથી સેવાનો વિચાર લીધો હતો. તેઓ રસ્કિનના 'Unto this last' પુસ્તકથી, થોરો અને ટૉલ્સટૉયના વિચારોથી પણ પ્રભાવિત હતા અને વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી સત્યાગ્રહ, પ્રેમ, સત્યના વિચારો અપનાવ્યા હતા. તેમણે ગીતામાંથી કર્મ, થોરોથી સત્યાગ્રહ અને રસ્કિનથી છેલ્લા વ્યક્તિનો ઉદ્ધારનો વિચાર કર્યો.

ટૉલ્સટૉય અને રસ્કિન બંનેએ હીડોનિસ્ટીક-સુખવાદી સિદ્ધાંતને વખોડ્યા હતા. એ બંને શરીરશ્રમની હિમાયત કરતાં હતા. રસ્કિન અને ટૉલ્સટૉયની પ્રેરણાને લીધે ગાંધીજીમાં શરીરશ્રમ (ચરખા) માટેનો આગ્રહ અને ટૉલ્સટૉયની પ્રેરણાને લીધે તેમનામાં નૈતિક મૂલ્યોનો દૃઢ આગ્રહ આવ્યો હતો.

અહિંસા, ઉપભોગ-જરૂરિયાત પર મર્યાદા અને વિકાસથી થતા લાભમાં સામાજિક સહભાગિતા જેવા મૂલ્ય એ 'Unto this last'ની વિચારધારાનો પાયો છે. આ વિચારધારા વડે વહેલા કે મોડાં, કદાચ મોડાં મોડાં પણ માનવજાતિને અવશ્ય સમજાશે કે ટેકનોલોજીમાં ગમે તેટલી પ્રગતિ થાય, તેમ છતાં 'Unto this last' નો કોઈ વિકલ્પ નથી.

ગ્રંથ 'અન ટુ ધિસ લાસ્ટ' નામનો ગુજરાતીમાં અર્થ પૂરેપૂરો રજૂ કરવો હોય તો લખવું જોઈએ કે, 'વેતનમાં ન્યાય પામવાનો હક્ક જેટલો પહેલાને છે, તેટલો જ છેલ્લાને પણ છે.'

ગાંધીજીના વિચારોની રચનામાં અનુભવોનો આધાર :

ગાંધીજીના વિચારોની રચનામાં અનુભવોનું આત્મ-

* આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીસ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સિસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ગુજરાત. મો. 8780447228 Email : pchauhan1374@gmail.com

પ્રતિબિંબ મહત્વનો આધાર હતો. આફ્રિકામાં વંશીય ભેદભાવને કારણે તેમને જે જુલમ સહન કરવો પડ્યો તે તેમના વિચારોને શક્તિ અને દિશા આપવા સક્ષમ હતો. સ્વદેશ પરત ફર્યા પછી, ગાંધીજીએ આઝાદીની ચળવળ દ્વારા દેશને આઝાદી અપાવવાનું કાર્ય તો કર્યું જ, પરંતુ ભારતીય વાતાવરણમાં સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક આચારો પર તેમના વિચારમંથનની પ્રક્રિયા ચાલુ રહી. તેમણે ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાના વિવિધપાસાઓને ઊંડાણપૂર્વક સમજ્યા અને તેમના પર તેમની પ્રક્રિયા રજૂ કરી. તેમણે હરિજનોની સમસ્યા, દારૂના કારણે ઉદ્ભવતા પરિણામો, મહિલાઓની સ્થિતિ, જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા, જ્ઞાતિવાદ, ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, યંત્રોનો ઉપયોગ, હસ્તકલા, વિકેન્દ્રીકરણ, યુદ્ધ, શાંતિ, નિસર્ગોપચાર, શિક્ષણ વ્યવસ્થા, ટ્રસ્ટીશીપ વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. આ વિચારો સર્વોદય તરીકે ઓળખાયા હતા.

ગાંધીજીના તમામ વિચારો વ્યવહારિક કાર્યો સાથે જોડાયેલા હતા. તેમના દરેક વિચારનો આધાર વ્યક્તિ અને સમાજના સ્તરે તેમની વ્યવહારિક ક્રિયાઓ હતી. વિચારોને ક્રિયાના સ્તરે શક્ય બનાવવા માટે ગાંધીજીએ તેમના દરેક વિચારોને પોતાના જીવનમાં ચકાસ્યા અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. તેમની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ની હતી. જે તેમની વ્યવહાર શોધ અને અમલીકરણની દ્રષ્ટિનો પ્રેરક છે. ગાંધીજીના વિચારોના પ્રભાવનું કારણ તેમના વ્યક્તિત્વમાં સમાયેલું હતું. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું વિશ્લેષણ કરીએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમના કથન અને કાર્યોમાં કોઈ ફરક નહોતો. ગાંધીજીએ જે વિચાર્યું તે કહ્યું અને જે કહ્યું તે કર્યું. ગાંધીજીના જીવનમાં નૈતિકતા :

ગાંધીજીએ જીવનમાં નૈતિકતા, નમ્રતા અને પ્રેમ પ્રતિષ્ઠા અપનાવી. તે તમામ વર્ગો, જાતિઓ, ધાર્મિક લોકો, મોટા અને નાના, અમીર અને ગરીબ, બાળકો અને સ્ત્રીઓ, હરિજન અને સવર્ણો, ગ્રામીણ અને શહેર વાસીઓ, વિદેશી અને સ્વદેશી તમામને મળતા હતા. તેમનામાં સમાનતાની ભાવના કેળવવામાં આવી હતી. તેઓ પણ હરિજન બસ્તીની જેમ જ બિરલા નિવાસમાં

રહેતા હતા. માંદા, રક્તપિત્ત, વિકલાંગ, પીડિત લોકોની સેવા કરીને, તેઓ આ વર્ગના લોકોનો સ્નેહ મેળવીને તેમના દુઃખ અને પીડાને આત્મસાત કરતા હતા. આશ્રમમાં સફાઈનું કામ કરીને તેઓ હરિજનોને શ્રમ, એકતા અને સ્વચ્છતાની ગરિમાનો સંદેશ આપતા હતા. તેમનો પહેરવેશ હાથથી બનાવેલા દોરાથી બનેલો હતો. સાદગી અને અપરિગ્રહની જીવન-વ્યવસ્થા, સમયનો ઉપયોગ, બીજાઓની સેવા, દેશ-પ્રેમ, માનવ-ધર્મ, સર્વ-ધર્મ સમભાવ, તેમના રોજિંદા કાર્યોમાં પ્રતિબિંબિત થતી હતી. રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરીને તેઓ પોતાને સામાન્ય માણસ સાથે જોડતા હતા. તેમની જીવનશૈલી જ તેમની ફિલસૂફી હતી. તેમની જીવનયાત્રા તેમના આદર્શો અને વિચારોનું પ્રતિક હતી.

ગાંધીજીના વિચારોનું વિશ્લેષણ :

ગાંધીજીના વિચારોને વિશ્લેષણના દ્રષ્ટિકોણથી રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. ગાંધીજીના રાજકીય વિચારો સ્વરાજ્યની વિભાવના પર બાંધવામાં આવ્યા હતા. સ્વરાજ્યનો ખ્યાલ માત્ર ભારતના સંદર્ભ પૂરતો સીમિત ન હતો. પરંતુ સંસ્થાનવાદના વિરોધમાં આ ખ્યાલનો વ્યાપ વ્યાપક અને વિસ્તૃત હતો. ગાંધીજીની સ્વરાજ્યની કલ્પના અહિંસા અને સત્યને આધારે, વસાહતીકરણ સાથે શાંતિપૂર્ણ સંઘર્ષ સાથે સંકળાયેલી હતી. સ્વરાજ્યની વિભાવના હેઠળ, લોકશાહી ધોરણે જનશક્તિનું સર્જન કરીને સામાજિક સંચાલનની વ્યવસ્થાની કલ્પના એ ગાંધીજીની ફિલસૂફીનો મુખ્ય આધાર હતો. ગાંધીજીએ રાજ્યને અનિવાર્ય અનિષ્ટ સંસ્થા માની. આખરે જનશક્તિના વિકાસ દ્વારા રાજ્યના લુપ્ત થવાની પ્રક્રિયા તેમના માટે યોગ્ય પ્રક્રિયા હતી.

ગાંધીજીએ રાજકારણમાં નૈતિકતા પર ભાર મૂક્યો અને નૈતિકતાના આધારે પોતાની રાજકીય પ્રક્રિયા હાથ ધરી. પરંપરાગત રીતે સમુદાય પરસ્પર સહકારથી સ્વ-સંચાલિત હતો. સ્થાનિક સમુદાયો અને સામુદાયિક એકમો પરસ્પર સહકારના આધારે ન્યાય, બાંધકામ કાર્ય, સામાન્ય મિલકતના મુદ્દાઓનું સમાધાન કરતા હતા. એક મત મુજબ, સરકાર દ્વારા આયોજિત વિકાસની

પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ત્યારથી, સ્વાયત્ત, સ્વ-સંચાલિત સમુદાયનું વિસર્જન થઈ ગયું છે. સરકાર દ્વારા આયોજિત સમુદાયની ભાગીદારી એ એક પ્રકારનો વિરોધાભાસ છે. સરકાર અને સમુદાયના સ્વભાવમાં વૈચારિક વિરોધાભાસ છે. જેમ જેમ સરકારના કામનો વ્યાપ વધતો જાય છે, તેમ તેમ સમુદાયમાં નિર્ભરતાની ભાવના વધી રહી છે. ધ્યેયો વિકાસ કાર્યક્રમોમાં સમાવિષ્ટ છે. કેવળ ચિંતાઓથી ભરેલા અહેવાલો કાગળ પર સારા લાગે છે. પરંતુ વિકાસ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં ભ્રષ્ટાચાર, સત્તા-વિલાસ અને બિનપ્રતિબદ્ધતા (Non-Commitment) સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. સરકાર ધનસંપત્તિના આંકડા અને લક્ષ્યસિદ્ધિના સંખ્યાત્મક આંકડાઓ રજૂ કરતી રહે છે. સરકાર વિકાસને લગતા કામોના વિવિધ આંકડાઓ અને હકીકતો જણાવવામાં પણ સંકોચ અનુભવે છે. મહેનતુ લોકોને માહિતીના અધિકાર માટે લડવું પડે છે. સરકારી તંત્ર સત્તાનો આનંદ આપે છે પણ સેવાભાવ નહિ. વહીવટી તંત્ર લોકોથી અંતર રાખીને પોતાનું મહત્ત્વ જાળવી રાખે છે. ગાંધીજીને આ પરિસ્થિતિઓનો અહેસાસ હતો. તૃણમૂલ (Grass Root) લોકશાહીને સમુદાયનો આધાર માનનારા ગાંધીજીએ હંમેશા લોકશાહીમાં સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણને મહત્ત્વ આપ્યું હતું. ગાંધીજીના રાજકીય મૂલ્યો આજના સંદર્ભમાં વધુ પ્રાસંગિક અને અર્થપૂર્ણ છે. કારણ કે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની રાજકીય સંસ્કૃતિ અને સ્વતંત્રતા પછીના 75 વર્ષની રાજકીય સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યો વચ્ચેનો તફાવત મજબૂત રીતે ઉભરી આવ્યો છે.

ગાંધીજીના આર્થિક મૂલ્યો હેઠળ ટ્રસ્ટીશીપનો વિચાર મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ વિચાર હેઠળ, મોટા ઉદ્યોગોના સંચાલન અને માલિકીમાં કામદારો અને અન્ય કામદારોની ભાગીદારીની માળખાકીય પ્રણાલીની ચર્ચા કરી. માર્ક્સના વિચારોથી વિપરીત, ગાંધીજી સ્વૈચ્છિક અને હૃદય પરિવર્તન પર આધારિત સહભાગિતા અને માલિકીનું માળખું બનાવવા માંગતા હતા. આ વિચાર દ્વારા શોષણની પ્રક્રિયાનો અંત લાવી શકાય છે અને કાર્ય કૌશલ્યને પણ વધુ સરળતાથી પૂર્ણ કરી શકાય છે.

ગાંધીજીએ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ અંગે પોતાનો સ્પષ્ટ

અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમણે એવા તકનીકી વિકાસની ટીકા કરી કે જેના દ્વારા વિમુખતા અને અમાનવીયકરણની પ્રક્રિયા વિકસિત થાય છે. મોટા ઉદ્યોગો અને ટેકનોલોજીના મોટાપાયે ઉપયોગથી બેરોજગારીની સમસ્યા ઉભી થાય છે. તેમ જ મોટા પાયે ઉત્પાદન અને મોટાપાયે વપરાશની પ્રક્રિયાઓ ઉદ્ભવે છે.

ગાંધીજીએ તકનીકી વિકાસ પર હિંસાના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પરિમાણોને પણ સમજાવ્યા. એટમ બૉમ્બ અને અન્ય હથિયારો દ્વારા સામૂહિક નરસંહારની શક્યતા છે. આર્થિક ક્ષેત્રે, ગાંધીજીએ ગ્રામીણ કારીગરો અને ચરખા સાથે જોડાયેલા લોકોનું વિશેષ ધ્યાન રાખ્યું. ગાંધીજીને ચિંતા હતી કે મોટા ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં ગામના લોકોનું આર્થિક જીવન જોખમમાં ન આવે.

ગાંધીજીએ સામાજિક ક્ષેત્ર હેઠળ સ્ત્રી-પુરુષ અને વિવિધ જાતિના લોકો વચ્ચે સમતા અને સમાનતા લાવવાનું કામ કર્યું. તેમણે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવા માટે અથાક મહેનત કરી, હરિજનો સાથે બેસીને સ્વયંના આચરણ દ્વારા પોતાના વિચારો અને માન્યતાઓ પ્રદર્શિત કરી. અસ્પૃશ્ય શબ્દની જગ્યાએ હરિજન શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. ગાંધીજી માનતા હતા કે, આ લોકો ભગવાનના સંદેશવાહક છે. તેઓ નવી શબ્દાવલી દ્વારા લોકોના વલણમાં પરિવર્તન લાવવા માંગતા હતા. ગાંધીજીની આ પહેલ રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં ક્રાંતિકારી હતી.

ગાંધીજી શોષણ વિહીન સમાજ અને સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની વાત કરતા હતા. તેમણે શિક્ષણને શ્રમ અને પર્યાવરણ સાથે સાંકળ્યું અને તેને વ્યક્તિત્વના વિકાસનો મુખ્ય આધાર ગણાવ્યો. તેઓ સમાજના દલિત અને ઉપેક્ષિત લોકોની સેવા માટે પ્રતિબદ્ધ રહ્યા. તેમણે સમાજની અનેક બુરાઈઓ દૂર કરવા માટે આંદોલનાત્મક પ્રયાસો કર્યા. દારૂબંધી માટે તેમના સત્યાગ્રહ અને આંદોલન સફળ રહ્યા. દારૂના પરિણામો વિશે ગાંધીજીએ ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે ગરીબ અને નિમ્ન વર્ગના લોકોને નશાને કારણે આર્થિક, માનસિક પારિવારિક નુકસાન સહન કરવું પડે છે.

ગાંધીજીના વિચારોના મુખ્ય આધાર સ્તંભો - લોકશાહીનું વિકેન્દ્રીકરણ અને સમુદાયની ભાગીદારી :

લોકશાહીનું વિકેન્દ્રીકરણ અને સમુદાયની ભાગીદારીના પરિણામો પણ ગાંધીજીના વિચારોના મુખ્ય આધારસ્તંભો હતા. વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા, રાજ્યના શાસનમાં લોકોની ભાગીદારીના ઘણા સ્તરો શક્ય છે. વર્તમાન લોકશાહી પ્રણાલી માત્ર વ્યક્તિને મત આપવાનો અધિકાર આપે છે પરંતુ તેને શાસન વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવાની તક આપતી નથી. ધીરે ધીરે, રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ વિકસતો રહ્યો છે અને સામાજિક અને વ્યક્તિગત જીવનના લગભગ તમામ પાસાઓ રાજ્યના નિયંત્રણ, નિગરાની અને નિયમન અંતર્ગત આવી ગયા છે. આ પ્રક્રિયાને કારણે વ્યક્તિ નબળી પડી છે અને સમાજ નિર્બળ. સમુદાયના સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા હેઠળ રાજ્યના વિસ્તારને મર્યાદિત કરવો જરૂરી છે. સત્તા અને સત્તાનો અતિરેક રાજ્યને દમનની સંસ્થા બનાવે છે.

ગાંધીજી દ્વારા આવેલ સામાજિક પરિવર્તનમાં વ્યક્તિ અને સમુદાય બંનેની ભાગીદારી :

ગાંધીજીએ સામાજિક પરિવર્તનમાં વ્યક્તિ અને સમુદાય બંનેની ભૂમિકા મહત્વની ગણાવી હતી. હૃદયના પરિવર્તન અને ચેતનાના પરિવર્તનના પરિણામો વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે ન્યાય અને ગ્રામ સ્વરાજ્ય માળખાકીય પરિવર્તન સાથે સંબંધિત છે. સમાજ અને વ્યક્તિ બંનેની પરસ્પર ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા અને પરસ્પર નિર્ભરતાના આધારે સામાજિક પરિવર્તન શક્ય છે. ગાંધીજી કોઈ ચોક્કસ વર્ગ, જાતિ કે ધર્મના નહોતા. તેમની ઓળખના સ્ત્રોતો એક એવા સમૂહને જન્મ આપે છે કે જેના હેઠળ ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિની બહુવિધ વિવિધતા દેખાય છે. આ બાબત ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. ગાંધીજીએ સાધન અને સાધ્ય બંનેને મહત્વ આપ્યું. સાચા લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે યોગ્ય સાધનોનો ઉપયોગ એ ગાંધીજીની વિચારધારાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. જ્યારે પણ કોઈ ચોક્કસ જૂથે હિંસાના આધારે આઝાદી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે ગાંધીજીએ માત્ર તેની નિંદા જ નહિ, પરંતુ સ્વયં સ્તરે ઉપવાસ કરીને તેની પ્રતિક્રિયા અહિંસક, પ્રામાણિક અને હિંમતભેર દર્શાવી. અહિંસા અને સત્યના આધારે

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું આ સ્વરૂપ વિશ્વ ઇતિહાસમાં એક અનોખો આદર્શ રજૂ કરે છે. ગાંધીજીએ તર્ક, અનુભવ અને ભાવનાત્મક એકતાના આધારે પરિસ્થિતિઓને સમજાવી અને વ્યાખ્યા કરી. ગાંધીજીમાં વિવિધ વિરોધાભાસી પરિણામોને એકીકૃત કરવાની અદ્ભુત ક્ષમતા હતી.

ગાંધીજીના જીવનમાં બહુલવાદની પ્રતિકાત્મક અભિવ્યક્તિ :

ગાંધીજી તમામ ધર્મોને માન આપતા હતા. તેમની પ્રાર્થના સભાઓમાં, તમામ ધર્મના વિચારો, માન્યતાઓ અને ભગવાનને આદર આપીને, તેમણે ભારતીય સમાજના બહુલવાદ (Pluralism)ની પ્રતિકાત્મક અભિવ્યક્તિ રજૂ કરી. ગાંધીજીએ ધાર્મિક સ્તરે સામાજિક પરિણામોને રજૂ કર્યા. ગાંધીજીના જીવન અને કર્મયોગ અંતર્ગત સમન્વયવાદી ફિલસૂફી હેઠળ, અધિકારો અને જવાબદારીઓ, તર્ક અને આંતરિક અવાજ, વ્યક્તિ અને સમુદાય, સાંસારિક (દુન્યવી) અને અલૌકિક, સાધન અને સાધ્ય, વાણી અને ક્રિયા વચ્ચેના દ્વંદ્વને દૂર કરીને સંપૂર્ણતા દર્શાવવામાં આવી છે. ગાંધીજીએ પોતાની રીતે શાશ્વત સત્યોને રોજિંદા જીવન અને સમસ્યાઓ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, કારણ કે તેમના જીવનમૂલ્યોનો સ્ત્રોત વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર રહ્યો છે. સ્વચ્છ હૃદય, શાંત મન, ભગવાન સાથે સતત સંવાદ, ઈન્દ્રિય આનંદના સુખથી અલિપ્તતા, ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, સરલતા, સાદગીભર્યું જીવન તેમના જીવનના અભિન્ન અંગો હતા. ગાંધીજીનો સર્વોદયનો વિચાર :

ગાંધીજીએ સર્વોદયનો વિચાર રજૂ કર્યો, જેના દ્વારા સૌના ઉદયની વાત કરવામાં આવી હતી. ‘વધુ લોકોનું વધુ ભલું’ના સિદ્ધાંતને અપૂર્ણ સિદ્ધાંત માનવામાં આવતો હતો. કારણ કે તેમાં તમામ લોકોના સર્વાંગી વિકાસની વાત નહોતી. ગાંધીજીએ ભારત વિશેના સ્વપ્નનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે મારા સપનાનું ભારત એવું હશે જ્યાં ગરીબોને લાગે કે તે તેમનો દેશ છે. જેના નિર્માણમાં તેમનો અવાજ મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યાં વિવિધ સમુદાયો સૌહાર્દ (સદ્ભાવ) અને પ્રેમથી રહે છે. જ્યાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે સમાન દરજ્જો હોય, જ્યાં અન્ય દેશો સાથે

શાંતિના સંબંધો હોય અને જ્યાં કોઈ શોષણ કરતું નથી, અને કોઈનું શોષણ થતું નથી. ગાંધીજીએ જનતાના મનને ઓળખી લીધું. લોકજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વચ્ચે સેતુ સ્થાપિત કર્યો. સરળ ભાષા દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ આયામોને સાંકળીને તેમણે સામાન્ય માણસની ઓળખ અને ગરીબોના ઉત્થાનને પ્રાથમિકતા આપી નૈતિકતાને વાસ્તવિકતાના સ્તરે રજૂ કરી તેને જીવન સાથે જોડીને વ્યક્તિ અને સમૂહના સર્વાંગી વિકાસને મહત્ત્વ આપ્યું. ગાંધીજી ગામડાંઓ, હરિજનો, મહિલાઓ, આદિવાસીજૂથોના સંદર્ભમાં ચોક્કસ સમસ્યાઓને સમજ્યા, તેનું વિશ્લેષણ કર્યું અને તેના ઉકેલના માર્ગો સૂચવ્યા. તેથી, બૃહદ અને નાના સ્તરે, ગાંધીજી સામાજિક વ્યવસ્થાને સમજ્યા અને સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સંદર્ભિત પગલા સૂચવ્યા. ગાંધીજી નાના પાયાની સમસ્યાઓને બૃહદ સ્તરે માળખા સાથે જોડીને ચોક્કસ અને સમગ્ર વચ્ચેના સંબંધની સ્થાપના કરી અને તેનું વિશ્લેષણ કર્યું.

આ દ્રષ્ટિકોણથી ગાંધીજીના વિચારોને બૃહદ અને સૂક્ષ્મ સ્તરે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીના વિચારોનું સંવાદ પૃથક્કરણની શૈલીના દ્રષ્ટિકોણથી કરવામાં આવે તો વાક્યરચનાની સરળતા, શબ્દોની સરળતા અને વિચારોની બુદ્ધિમત્તા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થાય છે. તેમની ભાષા સામાન્ય માણસની ભાષા હતી, જેને માણસ સરળતાથી સમજી શકતો હતો. વ્યવસ્થા અને ભાષાના નિયમો અનુસાર, તેમની અભિવ્યક્તિઓમાં ખામી શોધી શકાય છે. પરંતુ ભાષા તેમના માટે વર્તન અને ક્રિયા હતી. તેમની ભાષામાં વર્ચસ્વની વર્તણૂક કે અગ્રીમતાની સંદર્ભ :

છાપ દેખાતી નથી. બિન-પ્રભાવી ભાષાના ઉપયોગ દ્વારા, ગાંધીજીએ તેમના માનસિક વિચારોને સામાન્ય માણસ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો.

નિષ્કર્ષ :

ગાંધીજીએ સમય અને સ્થળ પ્રમાણે વિચારોમાં ફેરફાર, ઉમેરણો અને કે અભિજાત્યપણું સ્વીકાર્યું. જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે શું તેમના વિચારોમાં ક્યાંક ક્યાંક વિરોધાભાસ જોવા મળે છે તો તેમણે કહ્યું કે તેમના 'પછીના' મંતવ્યો સ્વીકારવા જોઈએ. પહેલાના મંતવ્યો નહિ. આ દ્રષ્ટિકોણથી, ગાંધીજી બૌદ્ધિક પ્રક્રિયાને સતત, સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા તરીકે સ્વીકારે છે. ગાંધીજીનું ઘટક સ્વરૂપ સાર્વત્રિક અને સંદર્ભગત બંને છે. સૈદ્ધાંતિક સ્તરે, ગાંધીજીએ કોઈ વાદ રજૂ કર્યો નહોતો અને તેઓ સભાનપણે તેનો વિરોધ કરતાં હતાં. ગાંધીજીએ તેમના વિચારોમાં આધુનિકતા હેઠળ આવતા તમામ પરિમાણો રજૂ કર્યા છે. ગાંધીજીએ આધુનિકતાના તે તત્ત્વોને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કર્યા છે જે માનવલક્ષી માળખા સાથે સંબંધિત છે. સહકાર, માનવતા અને સર્વ સમાવેશકતાના વિચારોના આધારે, ગાંધીજીએ તેમના કાર્યની દિશાનું સંચાલન અને નિયમન કર્યું. આધુનિકતાના ચિંતનમાં જ્યાં વૈચારિક તત્ત્વોનો અવકાશ છે, ત્યાં ગાંધીજીના વિચારોમાં અર્થપૂર્ણ ગતિશીલતા છે. ગાંધીજીના વિચારોમાં લૌકિક અને અલૌકિક સંબંધોના પરિમાણો જ આધુનિકતામાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી, પરંતુ બૌદ્ધિકતા, મનોવૈજ્ઞાનિક, ભૌતિક પરિમાણો ઉપરાંત, આધ્યાત્મિક પરિમાણ પણ માણસના જીવનનો એક અભિન્ન અંગ છે વિગેરે બાબતો વ્યક્ત થાય છે.

1. જોન રસ્કિન 'Unto This Last' (1862) અને 'The King of The Golden River' ગુજરાતી ભાષાંતર - ચિંતરંજન વોરા (1995), વિચારધારા પ્રકાશન, અમદાવાદ.
2. ગાંધીજી (2007), 'સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીજીવનની સમસ્યાઓ', નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, છઠ્ઠી આવૃત્તિ અમદાવાદ.
3. ગાંધીજી (2009), 'રચનાત્મક કાર્યક્રમો અને તેનું રહસ્ય અને સ્થાન', નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
4. ગાંધીજી (2009), 'હિન્દ સ્વરાજ', નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
5. પ્રભુ આર. કે. અને રાવ યુ. આર. (સંકલન અને સંપાદન), 'મહાત્મા ગાંધીના વિચારો', નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, નવી દિલ્લી.
6. જોષી વિદ્યુત (2021), 'એકવીસમી સદી માટે ગાંધીજીનો માનવવાદ', સમાજકારણ, વર્ષ-15, અંક-1.
7. પટેલ, જે.સી. અને ચૌહાણ પી.વી. (2022), 'આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વિકરણનું સમાજશાસ્ત્ર' અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ.